

ביאליק וש. בן-ציון

שנה לאחר שהגיע ש. בן-ציון לאודיסה וניהל בה את "החדר המתוקן", הובא גם ביאליק — בתחילת חודש אייר תר"ס — לעבוד בחדר זה. פרשה זו של יחסי ביאליק וש. בן-ציון, במישור האישי ובמישור הספרותי בתקופת השונות של חייהם היא סבוכה ביותר, מעניינת מאוד ובמידה רבה בלתי ידועה לכל פרטיה, ומהייבת מחקר מפורט.

על פי ארכיונו של ש. בן-ציון ובסיוע חומר ארכיוני נוסף, ניתן לומר, כי לא דווקא המקובל והשגור הוא שיעמוד במבחן העובדות וניתוחן. עתיד להתברר טיב יחסי-הגומלין ביניהם, שבהם היה לש. בן-ציון השפעה על יצירתו של ביאליק, כשם שהיתה לביאליק עליו, וכי ההתחרות לא היתה רק מנת-חלקו של ש. בן-ציון כלפי ביאליק, אלא גם להיפך; ובתקופה זו במיוחד, כשש. בן-ציון היה המצליח שבין השניים וביאליק, שהיה שרוי במצבי-רוח קשים, נזקק לעידודו ולתמיכתו.

לפי דברי לחובר, הוצע לביאליק עוד באביב תרנ"ט לבוא לאודיסה ולכהן שם כמורה ב"חדר המתוקן". ביאליק פיקפק תחילה ולא רצה לעזוב את סוסנוביצי. לאחר מכן, בתחילת שנת תר"ס, ב"בין הזמנים", נסע לאודיסה וישב שם ימים אחדים, כדי שיראה מקרוב את "החדר המתוקן" ויידע אם יוכל להיות מורה בו ולהתפרנס באודיסה. התרשמותו מן החדר היתה טובה, אך הוא פיקפק אם יוכל להתפרנס באודיסה ואם ימצא שעות פנויות ביום ללימוד ולהשתלמות. הוא חזר לסוסנוביצי וישב שם בחורף תר"ס. בינתיים, נתבטלה ההצעה על דבר עבודתו ב"חדר המתוקן" באודיסה, וביאליק מצא טעמים נוספים שלא לעבור לפי שעה לעיר זו. באמצע החורף נתחדשה ההצעה ובצורה שנתקבלה יותר על ליבו של ביאליק, הוא קיבל אותה והגיע לאודיסה בתחילת אייר תר"ס.¹

האם הוזמן ש. בן-ציון להורות ב"חדר המתוקן" לאחר שביאליק לא נענה להזמנה הראשונה; האם הוזמנו שניהם יחד; האם הוזמן ביאליק לאחר שש. בן-ציון כבר נתמנה בו כמורה? קשה לדעת. לחובר אינו מזכיר בשלב זה את ש. בן-ציון כלל, ומתקבל הרושם, כי לאחר שביאליק התקשה להתליט בדבר, הוזמן ש. בן-ציון שנענה מיד ובא. לפי דברי רבניצקי הוזמן ביאליק לאחר "שנפתח החדר המתוקן בהנהלת הסופר והפדגוג ש. בן-ציון. והנה נמצאו בתוך חברי הוועד של 'החינוך' שהציעו להזמין גם את ביאליק לשם הוראה ב'חדר' החדש".²

נראה, שיש לקבל את עדותו של רבניצקי, אשר ניהל את חליפת המכתבים עם ביאליק בעניין זה. הסכמתו של ביאליק בפעם השנייה לבוא לאודיסה, לאחר הדחייה הראשונה, נעוצה בין יתר הגורמים גם בכך, שהחברה הציעה לפניו תנאים טובים יותר, ואחד מהם הוא להיות מנהל, אם לצידו של ש. בן-ציון ואם כממונה עליו.

שאלת ההירארכיה ב"חדר המתוקן" — של הדרגות והסמכויות — קשה, והעדויות המתקבלות מן המכתבים והזכרונות סותרות. מי המנהל ומי המורה; האם ש. בן-ציון, שהיה המנהל, "הודח" עם בואו של ביאליק, שנעשה מנהל תחתיו וש. בן-ציון כפוף לו,

כפי שניתן ללמוד מאחד המשפטים במכתבו של ביאליק, בו הוא מכנה את עצמו 'מורה ראשון' ו'המפקח'³; או שמלכתחילה נקבע שביאליק וש. בן-ציון ישמשו חליפות בתפקידי המנהל והסגן, כפי שמספר ח. טשרנוביץ.⁴ כך מעיד גם רבניצקי, המרגיש בבעייה האנושית שנוצרה כאן ומנסה 'להחליק' אותה: "מי משניהם היה המנהל של חדר זה ומי היה הסגן? כלפי ועד 'החינוך' שתמך ב'חדר המתוקן', אומנם נקבעו התפקידים חליפות, אבל למעשה לא היה בעצם שום הבדל, ושניהם היו עובדים את עבודתם המשותפת כחברים נאמנים באמונה רבה בכל נפשם ומאודם. כל אחד היה משפיע על חברו ומושפע ממנו בעת ובעונה אחת."⁵

הגב' מניה ביאליק בזכרונותיה אינה מזכירה את תפקידו של ביאליק כמנהל, אלא כמורה בלבד, ו'מודה' בראשותו של ש. בן-ציון: "באודיסה נוסד אותה שעה 'חדר מתוקן' ובראשו ש. בן-ציון. ביאליק הוזמן להיות מורה באותו 'חדר'. הוא הסכים, ולאחר הגה-הפסח יצא לאודיסה."⁶

טשרנוביץ מכנה את גוטמן "המורה הראשי" ואת ביאליק "המנהל כביכול" ומתאר בשמץ אירוניה את "המנהל כביכול" לעומת העושה בפועל: "זכורני, כשבקרתי את החדר המתוקן מצאתי את גוטמן עומד באמצע החדר ומקל ארוך בידו והתלמידים סביבו זמקלו יגיד לו' בעברית תנועות שונות: 'המקל ביד', 'המקל מוטה', 'המקל נופל על הריצפה', והנערים חוזרים אחריו וצוהלים ושמחים, וביאליק (המנהל כביכול) עומד מרחוק, ידיו בכיס מכנסיו, ופניו נוהרים משמחה, כלומר: ראו גדולים שגידלנו. מי שלא ראה שמחה זו לא ראה שמחת נצחון מימיו".⁷ בכל אופן, יהיו הכינויים והדרגות אשר יהיו, ברור, כי ש. בן-ציון, שקדם לביאליק והצליח מאוד בעבודתו בחדר זה, ופירסם שמו ברבים, הוצרך, במקרה הטוב, לחלק את סמכויותיו עם זה שמקרוב בא ואפילו הוא ביאליק, שאליו היה מתגעגע מאז קרא את שיריו הראשונים.⁸

ש. בן-ציון, המזכיר כמה וכמה פעמים תקופה זו של חייו באודיסה בתוך חבורת הסופרים וביאליק בתוכם, מתעלם לחלוטין מעניין הדרגות, ומבליט את שמחתו הגדולה להודמנות שניתנה לשניהם לחיות בכפיפה אחת. ואומנם, יחסי הידידות ושיתוף-הפעולה שביניהם החלו בתקופה זו של עבודתם המשותפת ב"חדר". בשום מקום לא ניתן ביטוי, ולוא גם ברמז, מפיו של ש. בן-ציון, שהיתה לו איוו טינה על ביאליק, ש"הורכב" כמנהל מעל לראשו. אבל נראה, שאם היתה טינה כזו, שכאמור לא באה לידי ביטוי מפורש על ידו, הופנתה זו כלפי החברה שכך פסקה, ושהעדיפה את ביאליק עליו, שכבר הוכיח יכולתו וסגולותיו. ויתכן, שכאן נעוצה ראשיתה של ההתמררות כלפי החברה שכך גמלה לו, והרצון הבלתי-מודע להוכיח לכל, כי גם הוא מסוגל לעשות כביאליק, להצליח כמוהו, ולזכות בהערכת החברה כמוהו. ההשתוממות על ההצלחות שקצר ביאליק במחיי-יד, ועל ההערכה שזכה לה בקלות רבה, לעומת ההערכה המסוייגת אליו והצלחתו המוגבלת, לא עזבו אותו, כנראה, כל ימיו, ונראה, שמקורן נעוץ כבר בתקופה זו ששיתוף הפעולה שביניהם היה הדוק ביותר. ש. בן-ציון, בנוסחים שונים של האוטוביוגרפיה שלו, מתעלם מעניין הדרגות: "ועבדנו בו יחד שתי שנים" (אוטוביוגרפיה תרס"ט) או בנוסח סתמי יותר: "לשנה השנייה הובא גם ביאליק הצעיר לאודיסה לשמש כב"י"ס זה" (אוטוביוגרפיה תרס"ד) ומתייחס בעיקר לעצם עבודתם המשותפת, שחרגה מיד מגדר יחסי עבודה ונהפכה למיפגש רוח ולב. הוא אף רומז, כי היה לו חלק בהבאתו של ביאליק לאודיסה: "ותמיד הייתי חושב, שאני צריך להיות ביחד עם האיש הזה. ועוד קודם בואו לאודיסה הפצתי

להביאו לניקולאייב, למקום עבודתי שם בבית ספר אחד, — ועכשיו עלה גם הדבר הזה בידי! (אוטוביוגרפיה תרס"ט). אבל, ביאליק מרגיש חובה לעצמו להתייחס לעניין זה, רק לאחר שנים.⁹

באותה תקופה היה זה ש. בן-ציון, שהרגיש עצמו כמי שנתמלאו כל שאיפותיו ואילו ביאליק היה שרוי בלבטים ובפיקפוקים, במצב־רוח קשים ובדכדוך, והראשון עשה כל אשר ביכולתו לעודד את חברו. ביאליק מביע ספיקות בעניין שיטת החינוך החדשה,¹⁰ והיה בבחינת "מקשה לילד" את יצירתו.¹¹

לחובר אינו מזכיר כלל אותו משר. הוא מדבר על השפעת חבריו הקרובים של ביאליק, כולם סופרים בפרוזה, על יצירתו, וראש לכולם באותה תקופה הוא ש. בן-ציון, שהשפיע בעיקר על נסיונותיו מאותה תקופה לכתוב סיפורים ומדגיש שהקשרים עימו היו אמיצים יותר מאשר אלה עם רבניצקי.¹²

תיאור ההדדיות שבהשפעת ביאליק וש. בן-ציון מתחזק על־ידי דברים שנתפרסמו ברבים, ששניהם אמרו וכתבו בהודמנויות שונות, לאחר שנים. (ניספח).

נראה, כי רק לכשיפתח ארכיונו של ביאליק ויועמד לרשותו של המחקר, אפשר יהיה לדעת עד כמה תיאורים אידיליים אלה אומנם עומדים במבחן המציאות. קרוב לוודאי, כי שני הצדדים בחרו לעבור בשתיקה ולהתעלם מחיכוכים, ממריבות, מתקופות של רוגז ומתח ביניהם. משפטים לא מעטים באותם ממכתבי ביאליק שפורסמו ברבים, מעידים, שאומנם היו כאלה. מכתבים אלה, מן השנים תרס"ד—תרס"ה, הם מן התקופה שבה ביאליק לא היה באודיסה אלא בוורשה, שבה ערך את החלק הספרותי של "השילוח". לא ניתן היה ליישב מחלוקת והרהורי־כעס בשיחה שבע"פ, שיפה כוחה להפיג חשדות ורגשות־טינה, אם כי יתכן שנתגלעו כבר בתקופה הראשונה של העבודה בצוותא, אלא שלא נשארה מהם כל עדות שבכתב. לאחר שה"חדר המתוקן" נתבטל יחד עם חברת "החינוך" שתמכה בו, לא רצה ביאליק, מסיבות שונות, להמשיך בהוראה, ועול החדר נפל על שכמו של ש. בן-ציון בלבד, שניסה עדיין לקיימו בכוחות עצמו. ויתכן שהיה בלבו על ביאליק שלא החזיק עימו.

המכתבים שהריץ ביאליק לש. בן-ציון בשנה זו ולאחריה מגלים, מבעד ללשון המבודחת והעוקצנית, עקבות ברורים של רוגז וטינה הדדיים בנושאים רבים: ביקורת הדדית של יצירותיהם, שהטיחו זה בזה, טענות ומענות בענייני עסקים, היינו "מוריה", כעסו של ביאליק על שאין ש. בן-ציון מסייע לו במשלוח חומר לחברות "השילוח" ועוד ועוד. נראה, כי לשונו המהירה והעוקצנית של ביאליק, הוסיפה אף היא נופך משלה לפרנס את העלבון והכעס, שכבר היו מפעפעים ביניהם.¹³

מתקופה זו מצויים בידי 3 מכתבים בלבד של ש. בן-ציון, שנכתבו אל ביאליק, שהואיל מר אונגרפלד, מנהל בית־ביאליק, להעמיד לרשותי. כולם הנימה הבולטת היא של ש. בן-ציון, המרגיש מאוד בחסרונו של ביאליק לצידו באודיסה, כפי שהיה רגיל, והכותב לו בטון של עידוד, של בעל־נסיון, נותן לו עצות שונות בענייני עריכה והשגת חומר מן הסופרים ומזהירו, שלא יהיה נחפו במקומו החדש ובצעדים החדשים שהוא עומד לצעוד בחייו.

המכתב הראשון מיום 6.1.1904 הוא תשובה על שני מכתביו של ביאליק (אגרות ביאליק, כרך א' מס' צא, צג), שבהם הוא מתאר את חייו ואת עבודתו בוורשה, ואת צער פרידתו מחבריו באודיסה, ומבקש עזרתם במשלוח חומר ל"השילוח". ממכתבו של

ש. בן-ציון ניכר, כי לא ידע מלכתחילה כי כוונתו של ביאליק להשתקע בוורשה, שכן דבר זה נודע לו רק מעיתון "הצופה". ומשקרא זאת בצירוף מכתבו של ביאליק: "[— —] — ראיני — שאני אוהב אותך ואתה חסר לי, עד כדי להתבייש... קשה, קשה עלי פרידתך אחי! האפשר שתשאיר בלבי רק כמיטב-זכרונותי, אדמך, אכנך ולא אראך?... הרבה חשבתי עליך כל אותו הלילה, התבוננתי במצב הדברים — ולמה אכחד ממך! הצדקתיך. עשית מה שהיית צריך לעשות. [— —]". בהמשך נותן לו הכותב כמה עצות כיצד עליו לכלכל צעדיו בעתיד, ואחר מדבר בעניינים מעשיים שונים העומדים על הפרק: כיצד יוכל ביאליק למשוך אליו את "הכוחות": "הן יודע אתה את חבלי לידתך ובפרט שאתה עכשיו בעבודה זו של ביקורת בבחינת מבכירה. יותר טוב לך שתשתדל עכשיו לכתוב בעצמך איזה ציור להשילוח, (אולי תוכל להכין מה מאותם הקטעים הנמצאים אתך) זהכרח יאלצך ואם תתחיל — תכתוב."

ברור, כי משפטים כגון אלה, נאמרים רק על-ידי מי שמיטיב להכיר את חברו, את כל מנהגיו ומערכו נפשו. ש. בן-ציון חוזר לפני ביאליק על שמות הסופרים, שאליהם צריך ביאליק לפנות, נותן לו כמה עצות מעשיות, כיצד ירים את קרנו של "השילוח", מבטיח לו שגם הוא יעמוד לו בשעת דוחק זו, ומבטיחו שאין הוא כועס על החילופין שעשה עם קלוזנר (ראה מכתב מס' צג' של ביאליק באגרותיו) ומוסיף: "אילו ידעתי רק שנחת בו דעתך ונחת גם דעתי כמעט. [ג. ג. הכוונה לרשימתו: "מכתב גדול"] ותודתי לקלוזנר היקר שעשה רצונך. (הוא בוודאי יודע להוקירך ונושא אתך בעול — וידע גם למחול לך לפעמים. הודה, שאתה צריך לפעמים מחילה!) אני חרד עתה ליציאתך הראשונה כמו שהייתי חרד בערב זה 'שיצאת' בו בקלוב". אחר-כך באים במכתב ענייני "מוריה", הוצאת סיפוריו של ש. בן-ציון, וכיצא בזה. סיום המכתב כך הוא: "ובכן אגמור... האגמור? — הוזכר אתה איך הייתי מלווה אותך בלילות אחר הצות לביתך ואתה חוזר ומלווה אותי וחוזר חלילה? [— —] ועתה יאצל נא עלי מעט מרוחך הקדושה (אך לא מהתמדתך!) (?) ואוכל לשלם לך, 'נפש נפשי', על השעות הטובות הללו! הנני גומר ולבי עודנו מלא וחסר... אשקך חיים נחמז... אחת, שתים, שלוש ועוד, ועוד, ועוד!! [— —]".

היחס "האבהי" ניכר גם בתוספת למכתב במשפט מוסגר, כשהוא שואל אותו איך מתייחס פרישמן אליו.

המכתב השני הוא מ-10.1.1904, ובו הוא מוסר לביאליק ידיעות על יצירתו של מנדלי, העשויות לסייע לו כעורך, וכיצד להוציאה מידו בשביל "השילוח" ועל "משה" שכותב אחד-העם, שכנראה היא דבר חשוב ביותר, וכדאי לקחת מידו בשביל "השילוח". מן המכתב נראה, הן רצונו לסייע לביאליק להצלחת בעריכת "השילוח", כדי שיוציא מתחת ידו עיתון בעל רמה גבוהה, והן עובדת היותו יוצא ובה בבית אחד-העם ומנדלי ובקי ביצירתם: "הייתי היום בבית-סבא ויקרא לפני סיפור חדש, [— —], דברתי על ליבו שיתרגמו בשבילך [— —]". ניכר כי מכיר הוא את טיבם ואופיים של אלה היטב ויודע כיצד ניתן להשפיע עליהם.

המכתב השלישי, מיום 20.7.1904 חשוב להכרת עבודתו הספרותית של ש. בן-ציון באותה שנה, שהייתה רבה ומגוונת, וכן להכרת חייו הפרטיים, שכן גולד לו בן נוסף באותו זמן. לעניין יחסיו עם ביאליק, נביא את השורות האלה בלבד: "בקיצור — עוד הפעם ארוהה ורשה! אין לך יום שאין בו עניין — וביאליק איננו. רוצה אתה לדבר עימו —

שב וכתוב, ולאחר כל הכתיבה, אתה רואה שעוד לא החילות לדבר עימו, ודוחה את הדברים מיום עד שהם נשכחים ואובדים. ירא אני שאעשה אילם, או אידיוט פשוט — אין לי איש באודיסה עם מי לשוחח בשעת מנוחה והפסקה קצרה!"

בהמשך הדברים הוא מונה את רשימת הנושאים שיש לשוחח עליהם. אפשר להגדיר את יחסיהם ההדדיים של ש. בן-ציון וביאליק כידידות עמוקה, המלווה במתח רב. עלייתו של ש. בן-ציון לארץ הגבירה את יסוד המתח והסביבה בתגובותיה הנלהבות ליצירתו של ביאליק מחד גיסא ובתגובותיה המסתיגות מיצירתו של ש. בן-ציון מאידך גיסא, זנה ופירנסה מתח זה. יחד עם זה, כל השנים הללו היתה קיימת כמיהה קבועה הדדית, להחזיר את תקופת התום וקירוב הלבבות של ראשית התקופה באודיסה כמקודם, אלא שזו לא התגשמה. אין ספק, שיש לראות במערכת יחסים זו אחת הסיבות העיקריות לאי השתתפותו של ביאליק ב"העומר" ולצורה האישית שקיבלו העניינים העסקיים המשותפים שלהם ("מוריה").

נספח

ש. בן-ציון וביאליק דברים שאמרו זה על זה

תיאורו של ש. בן-ציון הוא תיאור של ידידות בין שווים, חילופי רעיונות הדדיים, תיאור, שלא געדר בו שמץ ביקורת כלפי ביאליק הנוח להתלהב, ובמקרה זה מיצירותיו של חברו: "[— —] אדם רצוף ונואש בא לאודיסה, אך לסוף הויתה אותו הספירה החדשה, "[— —] והנה שני פרובינציאלים, המתבישים לדבר 'בפני גדולים מהם', נודמנו לפונדק אחד. ולב ללב נפתח ונפש נקשרת לנפש, וכמעט רק שעות השינה הפרידו בינינו! אז באו ימי יצירה משונים. לא יצירה שבכתב אלא יצירה שבעל-פה! כל רעיון וכל מהשבה וכל ציור פיוטי היינו מספרים זה לזה. ספרות שלמה ומרובת צדדים נוצרה או בינינו וכלתה בהבל פינו. וביאליק זה, הרואה כל דבר בהפלגה פיוטית, היה משבח את נסיונותי הספרותיים בהגזמה משונה." (אוטוביוגרפיה, תרס"ט).

דברים שאמר ביאליק על קברו לחברו, מחזקים תמונה זו של שיתוף-פעולה רוחני אמין: "היינו אז צעירים, במלוא כוחנו, בני גיל אחד כמעט, הוא בן כ"ט ואני בן כ"ז, [— —] היינו שני מורים עניים ודלים, [— —] הכרתי או את ש. בן-ציון לא מתוך חברות של טיולים בלבד, אלא גם מתוך עבודת יום-יום משותפת. [— —]. מלבד זה היינו גם סופרים, ואיו מידה של ויתור היינו נוהגים זה בזה! כאשר רק הכרנו, כי אחד מאתנו הוא במצב שהיינו קוראים אז לזה 'מעובר', נושא רעיון ספרותי שהוא צריך לכתבו, היינו משחררים אותו מעבודתו השחורה, שיתיה נקי לעבודת היצירה, והיינו עושים את עבודתו שבועות וירחים בלי חשבונות. אלו היו ימים טובים וטהורים, ימי שמחת היצירה ועבודה. זכורים לי טיולינו בלילות על שפת הים ובגנים, כשהיינו שופכים את לבנו איש לפני רעהו. השאר היו זקנים מאתנו ואנחנו היינו בגיל אחד. רגש משותף של יראת הכבוד ויראת הרוממות איחד אותנו הצעירים כלפי הזקנים. רגש אחד של יצירה, איש לפי כשרונו, היה מאחד אותנו. כל אחד היה מציע את מחשבותיו לפני חברו

בפרטי-פרטים, עד שהיינו מבררים ומתאימים ומצלילים את התוכן איש לחברו, וכן נעשה כל אחד כמעט שותף ליצירת חברו." (דברים שבעל-פה, עמ' רלו).

כשנה לאחר מותו של ש. בן-ציון, כשנאם ביאליק את נאום המפורסם "משהו על 'מגילת האש'" (פברואר תרצ"ג. דברים שבעל-פה, עמ' כב-לו), חזר וסיפר על התהוותה של יצירה זו ועל חלקם של חבריו רבניצקי וש. בן-ציון, כשומעים-מבינים שעמם ניתן להתייעץ: "אני זוכר את המומנט הראשון של הרצון לגשת לכתיבת הדבר הזה. כאן יש חבר אחד שלי — זהו החבר רבניצקי — שאני והוא ובן-ציון ז"ל, יבדל מן החיים, שלשתנו זיילנו יחד וסיפרתי להם — על איזה נושא שעלה בדעתי לכתוב. [— — —] עדיין לא בררתי לעצמי, איך יהיה מהלך הדברים, אבל אני זוכר, שהעובר הזה הגיע כבר לידי רקמתו הראשונה. אני הרצייתי את הפבולה הזאת לפני שני החברים על רגל אחת, כמו שעושים זאת בנסיעה בקרון, ואח"כ בהליכה ברגל, ואני זוכר איך חברי תמכו בי ועודדוני. הדבר מצא חן בעיניהם. ואני גם התייעצתי אתם בדבר הסגנון. אמרתי: אם לכתוב את הדבר בסגנון ביבלי, תנ"כי ירוד ירד ערך הדבר. [— — —]. כמה התייעצתי עם החברים. עבר זמן ולאט-לאט הסוד'ט, הפבולה הזאת, הפרטים התנדפו מלבי, וכשהגעתי לכתוב מתוך אוקטבה עליונה, נפלתי לאזור אחר לגמרי. [— — —]."

לפי דברי פייכמן "שירה גדולה זו" ("מגילת האש"), נכתבה כמעט במקרה — כשביאליק לא נתכוון לכתחילה אלא לכתוב בעד המקראה "בן-עמי" של ש. בן-ציון את שני הפרקים הראשונים [— — —]. ("פייכמן, ביאליק עמ' שמת).

הערות

1. לחובר. 'ביאליק', כרך ראשון. עמ' 301—305.
2. רבניצקי. 'דור וסופריו', ספר ב'. עמ' קיה.
3. ביאליק. 'אגרות', כרך א'. מס' סח, עמ' קמא—קמב.
4. טשרנוביץ. 'מסכת זכרונות'. עמ' 117.
5. רבניצקי. 'דור וסופריו'. עמ' קיט (ברשימה על ביאליק וגם ברשימה על בן-עמי, עמ' צב).
6. ביאליק, מאניה. 'זכרונות'. עמ' 16.
7. טשרנוביץ. 'מסכת זכרונות'. עמ' 117.
8. יש לציין, כי ש. בן-ציון עמד לפני בעייה דומה בעבר, כבר בראשית דרכו בהוראה, כפי שמתברר ממכתב ששלח למר מטמך'כהן, מי שהיה לימים ממיסדי הגימנסיה הרצליה, לאחר שהלה הזמינו להיות מורה בבית-הספר בקאלארש. בין יתר השאלות בדבר טיבה של עבודתו החדשה כותב ש. בן-ציון: "ולע"ע האשתמש (במובן: האשמש — ג.ג.) בביה"ס לנערים יחד עם מורהו מקודם או עלי לבדי יהיה? — ובאופן ראשון, הנוכל לעבוד יחד בשלום לבל נהיה כדוחקים איש רגלי רעהו מקנאה וצרות-עין?" (יט' תמוז א' תתכ"ו [תרנ"ה] לגלות טלינעשט) (גנזים 30274).
9. הזכרה זו של עניין הדרגות בהספד שהספיד ביאליק את ש. בן-ציון לאחר מותו, יש בה משום מילוי חוב לחברו זה, שכן גם מקץ ימים רבים הרגיש ביאליק, שאימנם ההתנהגות כלפיו בעניין זה לא היתה נאותה וגרמה לו עוול, ושרק התנהגותו הסרת-הפניות של ש. בן-ציון, מנעה ריב: "[— — —] כשנקראתי לבוא מעיר רחוקה לנהל את בית הספר העממי, 'החדר המתוקן', שהוא ניהל אותו עד בואי ואני הייתי במידה ידועה ממלא מקומו. הוא נשאר מורה בבית-הספר ואני באופן רשמי המנהל. או הלה ריעותנו הראשונה. הוא קבלני כחבר טוב, אירחני בביתו. הייתי סמוך על שולחנו זמן רב ויחד עבדנו בבית-הספר עבודת אחים. אני צריך לציין את

- המומנט הזה, כיוון שחשבו את ש. בן-ציון כאן, בא"י, למר נפש, המקנא לכבודו וחרד עליו. והנה אז כשהיתה לו סיבה לקנא לכבודו — איני זוכר מומנט אחד של צרות-עין, ואני הלא באתי לשבת במקומו." (ביאליק, 'דברים שבעל-פה', עמ' רלה).
10. לחובר, 'ביאליק', כרך א', עמ' 333. ביאליק, 'אגרות', כרך א', מס' סח, עמ' קמא—קמב.
11. שניאור, 'ביאליק', עמ' 144—145; עמ' 127—128. ובנוסף אחר ב'ספר ביאליק' עמ' 20—21. מספר שניאור: "אותו חורף בשנת תרס"א הל משבר קשה בחייו של ביאליק, [—] חברו הקרוב ש. בן-ציון, היה בא אצלו לעתים קרובות להסב על כוס תה. הוא היה נכנס לרוב מצוחצח ונוצץ ובמצב-רוח מבודד. רעגנותו של בחור-התן עלתה תמיד מזקנו היפה והשחור העשוי בטעם, מהמאנשטים הלבנים ומחליפתו השחורה התפוררה. ש. בן-ציון עמד אז בראש 'חדר מתוקן' והצליח. נוהג היה אחרי עבודת היום לסור אל ביאליק כולו שמה, בן-חורין, כאדם שגמר את מלאכתו ודעתו מיושבת עליו. משהרגיש בביאליק הרובץ על הספה, היה ש. בן-ציון נוהג לחלוק לו מנה הגזנה של מוסר: שוב שקוע בשינה! אין זה יודע אלא לנמנם כדוב ושוב לנמנם... ועוד פעם לנמנם... וביאליק היה משיב בצחוק עגום ובאנחה ממושכת, חציה מתוך כובד ראש וחציה מתוך בדיחות-הדעת: אוי לנפשי, אחי... פה תהי קבורתי! ולפתע פתאום, בלי כל הקדמה, כמי שדעתו נטרפה עליו, קופץ ביאליק מעל הספה ותופס בצוארו של ש. בן-ציון, באחת מברכיו הוא לוחצו אל הקיר וצועק ככרוכיה: אה, אה! זהו ממש ככתוב בדרמה אחת שלי. [—]"
12. "[—]" אף חברו הקרוב אליו באותה שעה ביותר, ש. בן-ציון, כבר החלו לצאת לו מוניטין כמספר בעל סגנון מיוחד, [—] כמו שמספר ביאליק היו הוא ובן-ציון באותו זמן צוותים זה לזה ומעין 'רגש אחד של יצירה' תפס את ליבם, והיתה השפעת גומלין חוזרת ביניהם. בסיפור היה ביאליק עדיין באותה שעה רק כמנסה את כוחותיו, [—] וממילא שידו של ש. בן-ציון היתה בהשפעה שמצד זה על העליונה. ואם לא היה בכוחו להשפיע על אופני יצירה של אמן כביאליק, היה בכוחו להסב אף עיני אמן כביאליק לתכני יצירה ולקרוב אותו אל מוטיבים בציר ובסיפור שאולי לא היה מתקרב אליהם בלעדיו, [—]". (לחובר, 'ביאליק', שם עמ' 333, 337).
13. ראה הסבריו של צמח, (אדם, עמ' 5—34) ליחסי ביאליק וידידיו, כפי שהם באים לידי ביטוי במכתביו.